

**ПРАВОВІ ОСНОВИ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ
У XVII-XVIII СТОЛІТТЯХ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

М.ЯЦИШИН

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Волинського національного
університету імені Лесі Українки

І.ОКСЕНЧУК

начальник Головного управління юстиції
у Волинській області

У 20-у річницю незалежності України особливо актуальним є осягнення пройденого шляху, і не тільки двох останніх десятиліть, а й усього попереднього історичного процесу українського державотворення, складність і суперечливість якого ще не подолана та проявляється й на сучасному етапі творення правової держави. Адже будь-яка дискусія сьогодні з приводу нашої незалежності обов'язково виходить на два ключових і визначальних поняття – державний суверенітет, що відображає верховенство держави на своїй території та незалежність і самостійність у міжнародних відносинах, і національний суверенітет – суверенітет народу як політичної нації, і як носія державної влади.

Понад 350 років тому Україні належало прийняти доленосні для українського народу рішення, від яких залежали і її державна незалежність, і національний суверенітет. Йдеться про Переяславсько-Московську угоду 1654 року, яка викликала до життя настільки різнобарвний, навіть діаметрально протилежний спектр думок, що важко знайти в українській історії ще якусь дату, до якої була б так міцно прикута увага вчених, політичних діячів або й просто широкого загалу українства.

У науковій історико-правовій літературі відповідь на це питання шукали вчені України, Росії й інших зарубіжних країн кількох поколінь.

Свого часу російський історик і джерелознавець В.Ключевський (1841-1911 рр.) так характеризував політику Москви щодо України: “вона протягом 6 років приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до занепаду, як Україна пустошилася союзниками-татарами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли Україна вже знищилася дорешти, її прийняли під свою високу руку”. М.Грушевський (1866-1934 рр.) інтерпретував цю політику таким чином: “Увесь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна ввійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людности, не зневіреної в своїх провідниках і в піднятому ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції” [1].

Українські і російські історики: М.Грушевський, М.Дьяконов, В.Липинський, В.М'якотін, В.Пічета, О.Попов, С.Юшков; правознавці: М.Коркунов, Р.Лашенко, Б.Нольде, І.Розенфельд, В.Сергеєвич, М.Слабченко, І.Усенко, М.Яковлів та ін. визначають юридичний статус України – Гетьманщини після 1654 р. по-різному, зокрема як: звичайної інкорпоративної (включеної до складу) провінції; автономної території у складі Росії; території, об'єднаної з Росією під владою московського царя шляхом персональної або реальної унії; васальної держави під сюзеренітетом (протекторатом) московського царя; незалежної держави, що лише уклала військовий союз з Москвою; васальної держави де-юре і незалежної де-факто.

Названі визначення підкріплені чисельними працями, серед яких, наприклад, виділяється наукова спадщина українського історика права, державного і громадського діяча А.Яковліва (1872-1955 рр.). В працях “До 1654 р.” (1927), “Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р.” (1928), “Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським” (1933) і особливо у фундаментальній монографії “Українсько-московські

договори в XVII-XVIII віках” (1934) проаналізовано умови переходу України “під руку” російського царя, і по суті васальний державно-правовий статус України після 1654 року [2].

Сучасний дослідник І.Усенко, автор розгорнутої статті “Автономія України 17-18 ст.” в “Юридичній енциклопедії”, вважає, що це форма української державності у складі Московського царства (пізніше – Російської імперії). Її самоврядування (автономія) ґрунтувалися на юридичних умовах, які було закріплено у “Березневих статтях” Б.Хмельницького, затверджених і уточнених трьома царськими грамотами від 27.03.1654 р.: “Про прийняття України до складу Російської держави”, “Гетьману і всьому Війську Запорізькому про збереження їхніх прав і вольностей”, “Б.Хмельницькому про передачу Чигиринського староства на гетьманську булаву” [3].

Враховуючи різноманітні за змістом визначення юридичного статусу України досліджуваного періоду, у даній статті ставиться мета з позицій сучасної української історіографії об’єктивно і неупереджено розглянути і прокоментувати основні правові джерела, які внесли зміни у суспільно-політичний устрій і право на українських землях у складі Російської імперії і Речі Посполитої.

Як уже зазначалося вище, більшість сучасних дослідників схиляються до визначення статусу України того часу як сюзеренітету (протекторату) московського царя над Україною на засадах самоврядування (автономії), що ґрунтувалося на юридичних умовах, закріплених у “Березневих статтях” Б.Хмельницького. На нашу думку, таке визначення є неповним і однобічним, коли йдеться про автономію України XVII-XVIII ст. Адже відомо, що Б.Хмельницький та його прибічники висували ідею автономії для козацького регіону у складі Речі Посполитої ще на першому етапі визвольної війни українського народу середини XVII ст.

На цьому етапі під час переговорів з послами М. Потоцького (близько середини березня 1648 р.) український гетьман поставив вимоги: вивести польське військо з цих земель, ліквідувати на них “управління Речі

Посполитої”, надати їм права укладати договори із зарубіжними володарями [4]. Оскільки коронний гетьман вважав такі умови неприйнятними, українсько-польські відносини переросли у війну. На її початковому етапі у 1648 р. Б.Хмельницький здобув ряд блискучих перемог у битвах проти польської окупаційної армії під Жовтими Водами і під м.Пилявцями на Поділлі і до кінця року практично звільнив усі українські землі, дійшовши до Замостя.

Таким чином, загальним підсумком 1648 р. було те, що повстанці, заволодівши військово-стратегічною ініціативою, отримавши перемоги в усіх битвах, практично витіснили польське військо за межі України, хоча у політично-правовому і дипломатичному відношенні ця перемога не була закріплена.

У лютому 1649 р. Б.Хмельницький оприлюднив свої наміри створити українську державу, незалежну від Польщі. До її складу мали увійти етнічні території. Однак у 1649-1651 рр. ініціатива перейшла до Польщі і Хмельницький після поразок під містами Збаражем і Берестечком утратив практично всю територію, крім Київського воєводства. Хмельницький змушений був підписати Зборівський договір (8 серпня 1649 р.). Основні його умови передбачали наступне: під владу гетьмана переходили 3 воєводства (Київське, Брацлавське і Чернігівське); реєстр мав складати 40 тис. козаків; повстанцям оголошувалась амністія; на інші території поверталася польська шляхта, селяни мали повертатися до своїх панів.

Цей договір, незважаючи на значні поступки з боку Хмельницького, мав важливе значення. Уперше в історії від Речі Посполитої відмежувалася козацька територія, на якій почала формуватися українська державність. Ця держава увійшла в історію України під назвою Гетьманщина. Політико-адміністративний устрій Гетьманщини виглядав таким чином: найвищим законодавчим органом була Генеральна Рада – загальна рада всього війська, але згодом її функції перебрала на себе Старшинська Рада. Виконавча і судова влада належала гетьману і генеральній старшині, яка, по суті, була

кабінетом міністрів. Уся територія поділялась на полки і сотні (у 1649 р. було 16 полків). Гетьманщина мала своє військо (близько 100 тис. чол.). Як суверенна держава, Гетьманщина проводила незалежну зовнішню політику, підтримувала стосунки з Молдовою, Московською державою, Кримським ханством, Туреччиною, Венецією, Валахією, Трансільванією.

Однак, після відомих подій під Берестечком Б.Хмельницький змушений був прийняти умови Білоцерківського договору (18 вересня 1651 р.), за яким гетьманські володіння обмежувалися лише Київським воєводством, реєстр мав зменшитись удвічі – до 20 тис. чоловік. Польські магнати і шляхта отримували свої довоєнні маєтки. Та вже наступного року після битви під Батогом (22-23 травня 1652 р.), у якій Б.Хмельницький розгромив військо коронного гетьмана Калиновського, було відновлено умови Зборівського договору, польсько-шляхетську владу ліквідовано на більшій частині України.

Ми цілком свідомо загострюємо увагу на цих подіях, оскільки вони, з одного боку, висвітлюють характер так званої “нав’язуваної автономії” окремим українським територіям у складі Речі Посполитої, з іншого боку, дають ключ до розуміння процесу визрівання в українському суспільстві союзу України з Росією. В умовах нового тотального наступу поляків восени 1653 р., несприятливої зовнішньополітичної ситуації (зрада татар), Б.Хмельницький змушений був започаткувати переговорний процес з Росією.

8 січня 1654 р. у м.Переяславі відбулася рада, яка схвалила рішення про укладення союзу України з Московією. Після Переяславської ради гетьманом Б.Хмельницьким від імені Війська Запорозького був укладений договір з царем Олексієм Михайловичем. Договір складався з таких актів:

1) проекту договору “Просительні статті” з 23 пунктів, підписаного Б.Хмельницьким 17 лютого 1654 р. та поданого українським посольством царському уряду 14 березня 1654 р.;

2) акта “Статті Богдана Хмельницького” (або “Статті Війська Запорозького”) з 11 пунктів, поданого 21 березня 1654 р. за результатами

переговорів у Москві посольства гетьмана Б.Хмельницького на чолі з генеральним суддею С.Зарудним і полковником П.Тетерею з представниками царського уряду;

3) царських жалуваних грамот від 27 березня 1654 р.: а) про прийняття України під цареву високу руку; б) Гетьману й усьому Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей; в) Б.Хмельницькому про передачу Чигиринського староства “на гетьманську булаву”. 12 квітня 1654 р. Б.Хмельницькому була направлена ще одна царська грамота, що підтверджувала права й вольності Війська Запорозького [5].

За своєю сутністю ці документи є актами двох держав, якими вони обмінялися під час укладання договору. В них однозначно стверджувалося, що “під рукою” російського царя Україна зберігає низку досить вагомих прав: право Війська Запорозького самостійно обирати гетьмана і козацького старшину, влада яких мала поширюватися на всю Гетьманщину, право гетьманського уряду безпосередньо зноситься з іноземними державами (крім Польщі й Туреччини); право на власну систему військово-адміністративного управління, яке водночас виконувало функції місцевої влади; право “судитися від своїх старших за своїми правами”, тобто мати незалежні від царських чиновників судові органи відповідно до тих традицій, що склалися в Україні; право користуватися не російським законодавством, а тими нормами, що діяли в Україні до возз’єднання; право самоврядування міського населення (магдебурзьке право).

Формально така децентралізація гетьманської влади не порушувала унітарної суті Гетьманщини. Однак з часом за несприятливих політичних обставин прерогативи гетьманського уряду все більше обмежувалися на користь самодержавства. Наприклад, 1660 р. було скасовано право на самостійні зовнішньополітичні зносини (після того, як Ю.Хмельницький у 1660 р. уклав з Польщею Слободищенський трактат, за яким Україна розривала угоду з Росією). Після підписання договору про “Вічний мир” між

Росією і Польщею (26 квітня 1686 р.) з 1687 р. гетьман уже не міг зміщувати генерального старшину без санкції царя.

Зі свого боку, всупереч умовам Угоди Україна тривалий час не сплачувала податків до царської казни, не отримуючи натомість платні для козаків, тобто мала фактично власний бюджет – “військовий скарб”, самостійну податкову систему і навіть митну територію і таке інше.

Як справедливо зауважує І.Усенко, автономні права стосувалися у повному обсязі тільки Лівобережної України. Слобідська Україна хоч і підпорядковувалася гетьманові, однак фактично цар безпосередньо зносився зі слобідськими полковниками; право і судоустрій тут майже не відрізнялися від російських. Тим часом, Запорізька Січ з часом набула подвійної автономії: і від царя, і від гетьмана, жила за власними січовими звичаями. Тут особливе місце посідало загальне право, зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правила ведення війни, власні правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм, яких не існувало в письмових джерелах, зокрема і російських [6].

Найвідоміший дослідник історії Запорожжя Д.Яворницький підкреслював, що активність запорозької спільноти у другій половині XVII ст. була безпрецедентною. Тільки причини цієї активності полягали в іншому. Цього часу відбувалася боротьба за переділ території України, в тому числі вона стосувалася й контролю над Запорожжям. Запорізькі козаки як вільна військова спільнота мусили відстоювати своє автономне існування. Тому вони й воювали проти будь-кого, хто зазіхав на їхню свободу, будь то Гетьманщина, турки й татари, Росія чи Польща [7].

Серед інших першоджерел, що розкривають правові засади автономії України досліджуваного періоду, слід назвати Московські статті 1665 р. про адміністративну й фінансову залежність України від царської влади; Глухівські статті 1669 р. про обмеження, спрямовані на утримання Лівобережжя у “вічному підданстві” царству; Конотопські статті 1672 р. про заборону гетьману вступати в зносини не лише з іноземними державами, а й

з правобережним гетьманом П.Дорошенком, який в союзі з Туреччиною мав намір розпочати війну проти Польщі; Переяславські статті 1674 р., в яких йшлося про “вічне підданство” Гетьманщини російському царству та зобов’язання останнього захищати правобережні українські землі від військ турецького султана й кримського хана; Коломацькі статті 1687 р. – черговий крок в обмеженні автономних прав України: фактичне припинення діяльності Генеральної військової ради, чергове обмеження гетьманських прав, заохочення українсько-російських шлюбів з метою так званого “злиття” українського народу з російським.

Серед першоджерел XVIII ст. слід назвати Решетилівські статті 1709 р., підписані Петром I, - чергові обмеження повноважень гетьмана і української адміністрації, зокрема, у військовій справі; “Рішительні пункти” 1728 р. у вигляді указу Петра II у відповідь на петицію гетьмана Д.Апостола про повернення Україні прав, викладених у Березневих статтях 1654 р. Хоч в преамбулі йдеться про “малоросійські права”, підтвердження “прав і вольностей Війська Запорозького” не відбулося. Цим актом надалі поглиблювалась залежність України від Росії [8].

З іншого боку, правовий уклад автономії України відображений у ряді спроб кодифікувати законодавство України, результатом чого стало створення відомих правових пам’яток: “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.), “Суд і розправа в правах малоросійських” (1750 р.), “Екстракт малоросійських прав” (1767 р.), “Екстракт з указів, інструкцій і установ” (1786 р.) та деяких інших [9]. Козацька старшина розраховувала за допомогою кодифікації закріпити свої станові привілеї і наполягала, щоб українці судилися “за своїми правами, у своїх судах, через обраних народом суддів”, а також на кодифікації законодавства. Відомі й інші спроби кодифікувати право в Україні, але, як і попередні, вони не набули офіційного статусу.

“Занепад української автономії” – так завершує свою розповідь про Гетьманщину відомий український історик О.Субтельний [10]. Його бачення

причин такого занепаду цілком співзвучний із висновками сучасних українських істориків і правознавців, які виділяють у цьому процесі наступні моменти:

1. Процес поглинання Гетьманщини Російською імперією був довгим та затяжним і супроводжувався поступовим руйнуванням правових основ української автономії, створеної на початках обопільними зусиллями України і Москви.

2. Не всі російські правителі XVIII ст. були такими прибічниками централізму, як Петро I. Потребуючи підтримки у численних війнах із турками, царський уряд ретельно уникав антагонізмів з “малоросами” (стримуючий фактор).

3. З метою обмеження українського самоврядування (автономії) застосовувались всі звичні способи царських політиків. Найдієвішим із них був принцип “поділяй і володарюй”, якими заохочувалися чвари між гетьманами і старшиною. Кожний прорахунок української адміністрації використовувався центральним урядом як привід для впровадження адміністративних “покращень” з монаршим “підклуванням” про суспільний добробут.

Такими діями російська централізаторська політика на Україні передбачала три основних мети: 1) цілком підкорити собі українську верхівку і простий люд; 2) підпорядкувати українське врядування, економіку, культуру; 3) максимально користатися людськими й господарськими ресурсами України. При цьому, Україна не становила якогось особливого винятку, оскільки царський уряд проводив таку політику й на інших сусідніх з імперією землях.

Загалом, історико-правовий досвід XVII-XVIII ст. став цінним джерелом для розвитку автономістичних концепцій, сприяв утвердженню ідеї державної незалежності України, і в сучасних умовах є один із чинників формування виваженої і далекоглядної зовнішньої політики.

Використані матеріали:

1. Історія України: підручник / А.І. Черній, В.А. Черній. – В II-х частинах. Частина I. (Від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Рівненський інститут слов'янознавства Київського слов'янського університету. – Р.: “Волинські обереги”, 1998. – С. 223.
2. Яковлів Андрій Іванович / І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія: В 6т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т.6: Т-Я. – 2004. – С. 509-510.
3. Автономія України 17-18 ст. / І.Б. Усенко // Юридична енциклопедія: В 6т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т.1: А-Г. – С. 24-26.
4. Історія України: Навч. посіб. / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань та ін.; під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 79.
5. Історія держави і права України: Навчальний посібник / В'ячеслав Миколайович Іванов. – К.: Атіка, 2007. – С. 200.
6. Історія українського права / За ред. О.О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – С. 50.
7. Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, доопр. / Леонід Косенко. – Х.: ВД “Школа”, 2009. – С. 139.
8. Історія держави і права України: Хрестоматія / Уклад.: В.П. Самохвалов, О.О. Шевченко, О.Й. Вовк; за ред. О.О.Шевченка. – К.: Вентурі, 1996. – С. 86-117.
9. “Права, за якими судиться малоросійський народ” / К.Е. Жолковський // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 1998. – Т.4: Н-П. – 2002. – С. 708-710.
10. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний. – Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – 2-вид. – К.: Либідь, 1992. – С. 151-161.

Яцишин М.М., Оксенчук І.В. Правові основи автономії України у XVII-XVIII століттях: історико-правове дослідження. В статті на основі історико-правових джерел розглянуто державно-правовий статус України, яка була історично першою державно-етнічною територією, що увійшла до складу Російської держави не як безправна завойована земля, а на певних умовах, із забезпеченням істотних прав і привілеїв.

Ключові слова: Україна, автономія, державно-правовий уклад, царська грамота, договір, трактат, сюзеренітет, протекторат, магдебурзьке право, кріпосне право.

Яцишин М.М., Оксенчук И.В. Правовые основы автономии Украины в XVII-XVIII столетиях: историко-правовое исследование. В статье на основании историко-правовых источников рассмотрен государственно-правовой статус Украины, исторически первой государственно-этнической территории, вошедшей в состав Российского государства не как бесправно завоеванная земля, а на определенных условиях, с обеспечением существенных прав и привилегий.

Ключевые слова: Украина, автономия, государственно-правовой уклад, царская грамота, договор, трактат, сюзеренитет, протекторат, магдебургское право, крепостное право.

Yatsishin M.M., Oksenchuk I.V. Legal basis for the autonomy of Ukraine in the XVII-XVIII centuries: the historical and legal research. In the article on the basis of historical and legal sources are considered state-legal status of Ukraine, historically the first state-ethnicity territory, which became the Russian state is not powerless as the conquered lands, but on certain conditions, ensuring the essential rights and privileges.

Key words: Ukraine, autonomy, state-legal way, the royal charter, treaty, treatise, suzerainty, protection, Magdeburg right serfdom.